

Takáts József

MIKSZÁTH-SZÖVEGEK RELATIVIZMUSA

„A regényírás köztudottan igényli a hagyományt. A műfaj magyar öröksége kétségkívül sokkal kevésbé gazdag, mint a franciáé, mégis feltűnő, milyen keveset tudunk arról, milyen szerkezeti megoldások is jellemzik 1900 előtti elbeszélő prózáinkat.” Ezeket a sorokat Szegedy-Maszák Mihály írta néhány évvel ezelőtt,¹ hozzátéve még a fentiekhez, hogy „ez az egyoldalúság is arra vezethető vissza, hogy a XX. századi elméleti iskolák tanulságai nem eléggé hatottak irodalomtörténet-írásunkra, s így kissé elavult az a kép, amely bennünk él a Nyugat-mozgalm előtti irodalmunkról”. Az itt következő tanulmány ezt az elavult képet igyekszik módosítani Mikszáth néhány szépprózai művének szerkezeti megoldásairól írva. A Mikszáthról szóló irodalomban alig találhatók fejtegetések erről a kérdésről; a szerzőket lenyűgözte Mikszáth írói egyéniségének, fejlődésének, világnézetének, témáinak és üzenetének a kérdése, anélkül hogy ezt összefüggésbe hozták volna az egyes művek szerkezeti megoldásaival. Ez a kijelentés éppúgy érvényes a Mikszáth-szakirodalom ama darabjaira, amelyek inspiratívok voltak számomra, s amelyeket a későbbiekben még emlegetni fogok, mint Zsigmond Ferenc és Karácsony Sándor dolgozatai,² azokra, amelyek ezúttal érdektelennek tűntek. Van persze kivétel is, például Rónay György magyarázata a BESZTERCE OSTROMÁ-ról, amely ugyan kis terjedelemben, de foglalkozott a Mikszáth-próza szerkezeti kérdéseivel.³ Természetesen semmi meglepő nincs abban, hogy egy irodalomtörténész (mondjuk Zsigmond Ferenc) érdeklődése Mikszáthot olvasva 1923-ban másfelé irányult, mint az én érdeklődésem: különbözők a meggyőződéseink, az olvasásunk kontextusa. Zsigmond nem foglalkozott pl. az elbeszélői tudás problémáival a Mikszáth-szövegekben, engem elbeszélő prózát olvasva ilyesmi érdekel. Amennyire nem voltak egyéniek az ő kérdései, annyira nem azok az enyéim sem. Inkább az a meglepő, ha ugyanarra irányul az érdeklődésünk – s jelen esetben éppen erről van szó –, arra a relativizmusra, amely a Mikszáth-olvasás legfontosabb tapasztalatának látszott Zsigmond (s később Karácsony) számára s az én számomra is.

Kezdjük A GAVALLÉROK-kal. Érdekes módon a mű első három bekezdése úgy viszonyul az azt követően elbeszélte cselekményhez, mint tétel a példaként felhozott esethez. A harmadik és negyedik mondatban ezt olvashatjuk: „Sáros... az illúziók vármegyéje. Sokszor voltam ott bálon vagy banketten, és mindig azt kellett hinnem, hogy száz Esterházy közt ülök, pedig voltaképpen tudtam, hogy ezek megyei írnokok és apró tisztviselők, akik nélkülöznek, esetleg éheznek titokban, de ha idegen szem függ rajtuk, hercegi grandezzaival tudnak megválni utolsó ötforintosuktól.” Mindez nem más, mint annak a következtetésnek az előrebocsátása, amelyre a mű szereplő-történetmondója juthat a cselekmény végén. A GAVALLÉROK elbeszélője egy Miklós nevű újságíró, akit Sárosból származó kollégája násznagynak kér fel, a cselekmény a lakodalomba való el- és visszautazásból áll. A GAVALLÉROK első mondata így hangzik: „Nemes Sáros-vármegyében ismerős vagyok.” A későbbiek során azonban – a tételrészhez tartozó első bekezdéseket követően – a történetmondó magatartása inkább arra utal, hogy először jár Sárosban. A cselekményben részt vevő történetmondó egyáltalán nem úgy viselkedik, mintha rendelkezne azzal a tudással, ami-

vel a mű elején, a tételrészben még rendelkezett. Ennek következtében míg a mű elején, a tétel felállításakor az elbeszélő tudása nagyobb az elbeszélte világról, mint az olvasóé, a cselekmény elmesélése során már fordítva van: a tételre emlékező olvasó többet tud, mint a tételt „elfelejtő” történetmondó. A GAVALLÉROK elbeszélője reflektál is a mű tétel/esetleírás típusú szerkezetére rögtön a negyedik bekezdés elején: „*De jaj, hova jutok ebben a bolondos összehasonlításban! Mi köze ahhoz egy nászsnagynak, aki végre is nem etnográfus...*” A tételrész elbeszélője inkább etnográfusként viselkedik, a cselekmény elbeszélője szereplőként: nászsnagyként. Az elbeszélői nézőpont a tételrészben teljesen kívül esik a szereplők világán, s az elbeszélői pozíció ironikus: rálát a szereplők világára, s azt a saját pozíciójánál alacsonyabb rendűnek látta. Az esetleírásrész elbeszélője viszont nem lát rá sem a szereplők világára, sem a saját funkciójára e világban, kevesebb tudással rendelkezik e világról nemcsak a szereplőknél, de az olvasónál is, s gyakran patetikus történetmondóként viselkedik: a saját pozíciójához képest magasabb rendűnek látta szereplőit (főként a visszautazás előtti részben). Mindebből az a tanulság adódhat, hogy milyen korlátolt annak a tudása, nézőpontja, aki szereplője valamely esetben.

Éppen ezért figyelemre méltó, hogy az elbeszélő néha az esetleírásrészben is megfigyelőként, *etnográfusként beszél*, nemcsak a tételrészben. „*Bohó kis dolgok, mi letrivaló van rajtok? Engem hidegen hagynak. Egy orvos előtt a nagy láz is csak egy szimptóma, a lassú érverés is. Egy nászsnagy előtt a lakodalom csak egy pillanatnyi stádium a fejlődő életben. Egy tapasztalt nászsnagy nagy róka, és hidegen érinti a mutatkozó poézis.*” Az elbeszélőt nemcsak az teszi nevetségessé e részletet olvasva, hogy éppen nem bizonyult nagy rókának, hanem az is, hogy a nyelve nem egy nászsnagyé, hanem egy etnográfusé. Egy másik helyen történetmondónk így beszél: „*Érdekes megjegyezni, a pszichológiai szempontból, hogy kritikus helyzetben egyszerre tóra fordítják át a diskurzust...*” Mivel ezeket a szavakat olyan elbeszélő mondja, aki nem lát rá az elbeszélte világra, e részletek az etnográfusi megfigyelés és beszédmód paródiájaként is olvashatók.

Fábrí Anna azt írta legutóbbi Mikszáth-tanulmányában, hogy „A GAVALLÉROK-ban... az egész történetet az identitásproblematika határozza meg”,⁴ ezzel egyet is értek, csak hozzátenném, hogy ez a kijelentés nem csupán a sárosiak, hanem az elbeszélő identitására is vonatkozik; nemcsak a sárosiak beszéde identitáskinyilvánítás, hanem az elbeszélőé is. Egyelőre azonban arra hívnám fel a figyelmet, hogy az etnográfusként viselkedő elbeszélő és az etnográfusi magatartás/beszédmód paródiája 1897-ben, az etnográfia első hazai aranykorában s amaz etnográfiai elbeszélő próza népszerűsége idején lépett működésbe, amely népszerűség éppen Mikszáth-művekkel kezdődött. A JÓ PALÓCOK-kal és A TÓT ATYAFIAK-kal.⁵ Az etnográfia tárgya a nép, a népszokások voltak, míg A GAVALLÉROK-é egy nemesi társadalmi csoport szokásai. Az etnográfia és az etnográfiai elbeszélő próza olvasói a társadalom felső osztályaiából kerültek ki, a tárgya az alsó osztályból: az olvasók egy idegen kultúrával találkoztak, de olyan idegen kultúrával, amely saját kellett volna hogy legyen. Az etnográfia előfeltevései közé tartozott, hogy a népszokások és népi tárgykultúra összegyűjthető részletei, adatai nagyobb egységbe illeszkednek: a népegyéniség, a nemzetegyenység egységébe,⁶ tehát az etnográfia tárgya és olvasója közt kulturális folytonosság kellene hogy fennálljon, s nem kulturális diszkontinuitás. A GAVALLÉROK esetében épp az a kulturális folytonosság állt fenn olvasó és tárgy között, ami az etnográfia esetében aligha: az olvasó itt ismerős kultúrával találkozott, vagy egyenesen a sajátjával. Elképzelhető, hogy a mű esetleírásrészének az a sajátsága, hogy az elbeszélő kevesebbet tud a szereplők világról, mint az olvasó,

éppen ezzel az olvasó és tárgy közti korabeli kulturális folytonossággal függ össze. Az elbeszélő és a szereplők világa közt mindenesetre diszkontinuitás van: az olyan jelenetekben, mint amikor Domoróczy leteríti a sárba a mentéjét a hölgyek elé, világosan kiderül, hogy az elbeszélőnek *másfajta* értékrendszere és szokásai vannak. Az elbeszélés előrehaladtával egyre többször jellemzi magát az elbeszélő „prózai” alakként a „poétikusan” viselkedő sárosiakkal szemben (saját identitáskonstruálása részeként). Az imént felidézett Domoróczy-féle jelenetben, amikor az elbeszélő csak átlépi a pocsolját, s eszébe se jutnak a többiek, egyszerűen polgárként viselkedik. A GAVALLÉROK talán úgy is értelmezhető, hogy a figyelmünk középpontjában az esetleírásrész polgár elbeszélője áll, aki idegen életforma közegébe kerül, amelynek játékszabályait s benne saját funkcióját nem látja át, ez az életforma lenyűgözi (ezért patetikus az elbeszélő e részben helyenként), ugyanakkor hasonlulni nem tud hozzá, megpróbálja tehát vele szemben megteremteni a saját identitását.

Hermann Bausinger lábjegyzetben már idézett tanulmánya szerint az etnográfia voltaképpen mindig a „*párhuzamos különidejűségekkel*”, az „*egyidejű nem egyidejűségekkel*” foglalkozik, tehát egyidejűleg jelen lévő életformák és felfogások különidejűségével – akárcsak Mikszáth számos alkotása, a legjobb példa erre talán a BESZTERCE OSTROMA. Az alcím szerint e mű „*egy külön ember története*”, Pongrácz István grófé, aki középkori vagy máshol XVII. századnak nevezett eszmények, viselkedési módok szerint él Nedec várában a XIX. század végén. A BESZTERCE OSTROMA a „*párhuzamos különidejűség*” regénye (akárcsak az ÚJ ZRÍNYIÁSZ). E mű abban hasonlít A GAVALLÉROK-ra, hogy szerkezetileg szintén tétel- és esetleírásrészekre tagolható: itt a *Bevezetés* a mű tételrész. Ez a tétel *tényregény*ként állítja elénk a művet, amelynek elbeszélője eszerint az íróval azonos, a mű anyaga adatközlők és adatgyűjtés segítségével állt össze, az elbeszélő érdeklődése a főszereplő iránt pszichológiai oknyomozó jellegű („*fürkésztem lelkének rugóit*”).

A regény első része a következő mondatokkal kezdődik: „*Az emberek igazságérzete nem áll valami kifejtett fokon. Ösmertem valaha egy öreg cincárt (görögöt), a Dugali bácsit, aki mikor a török–görög harcok epizódjait mesélték előtte, hogyan döfi le a török könyörtelenül a görögöt, ahol találja, elszörnyülködve pattant fel:*

– *Oh, a gaz pogány, a gaz pogány!*

De mikor aztán az elbeszélő egy kanyarodással arra tért rá, hogy ha meg a görög fogja meg a törököt, felkoncolja, olajba süti, szelíden morogta:

– *Mit tudja tenni szegény!*

[...] *Az emberek igazságérzete ilyen mindenütt, még a történelemírásnál is.*”

E példázat szerint az igazság kérdése nem a tényekkel, hanem az értelmezésükkel függ össze. Ugyanazon státusú tényeket egy értelmező homlokegyenest másként is értelmezhet, attól függően, hogy milyen a hite vagy az elkötelezettsége. Ráadásul ez nemcsak egy tényeket közlő elbeszélés hallgatójára lehet igaz, de az elbeszélőjére, a történetírásra is. A regény első oldalai továbbra is a tény/értelmezés kérdése körül forognak. A történetmondó, aki tényregény-elbeszélőként állította be magát a bevezetésben, tényként közöl olyan adatokat, amelyek tót mondákból származnak, azaz olvasói számára nyilvánvalóan nem tények. A történetmondó ezt a tulajdonságát mindvégig megőrzi: a regény zárlatában az elbeszélő azzal indokolja, miért nem mondja el Apolka esküvőjét, hogy úgyis benne volt a *Vágvölgyi Lapban*. Az utolsó mondatok tehát egyrészt megerősítik a tényregényjellegét, másrészt viszont éppen arra utalnak, hogy a *regényben hivatkozott tények fiktivek*. A tót mondák kapcsán az derül ki, hogy nem

csupán a tények értelmezése függ az értelmező meghatározottságaitól, de az is, hogy egyáltalán mit tekint ténynek. Aki hisz a tót mondákban, annak számára Jarinkó, az erdei szellem: tény. Továbbá ami az egyik korban ténynek számított, a másikban már nem biztos, hogy annak számít. Ez a rész arra figyelmeztetheti az olvasót, hogy a „*párhuzamos különidejűség*” világaiban nemcsak az értékek/értelmezések különböznek, de esetleg más számít ténynek is.

A bevezetéssel ellentétben a regény során az elbeszélő többször is visszautasítja, hogy értelmezze a történetet vagy a főszereplőt. Amikor egy kitérő alkalmával először tér vissza a bevezetésben már feltett kérdésre, hogy „*bolond volt-e Pongrácz István?*”, így határozza meg saját tevékenységét: „*Nem, ezekbe [ti. a főszereplő értékelésébe] én nem avatkozom, egyszerűen úgy beszélem el Pongrácz István dolgait, ahogy történtek.*” (21.) Ebben a mondatban nem nehéz felismerni Leopold von Ranke híres szavait, miszerint a történetírónak az a feladata, hogy a dolgokat úgy beszélje el, ahogyan történtek. Míg A GAVALLÉROK elbeszélője etnográfusként szólalt meg, a BESZTERCE OSTROMA elbeszélője történetíróként. Eszünkbe juthat, hogy Mikszáth egy 1904-es írásában azt írja: nem regényíróktól, hanem történetíróktól tanult elbeszélni.⁷ Úgy tűnik, a történetírói magatartás a BESZTERCE OSTROMA elbeszélője számára elsősorban az értékeléstől és az okok végső feltárásától való tartózkodást jelenti. A visszatérő kérdésre, hogy „*de igazán bolond volt-e?*” Pongrácz gróf, azt válaszolja: „*Az Isten tudja. Mi nem.*” Egy másik alkalommal azt a kérdést teszi fel az elbeszélő, miért lepik el fantazmagóriák az emberi agyat. A válasz így hangzik: „*És miért? Ej, hogy miért? Hát ki tudhatja azt, hogy a nagy fazekas, a végzet, mit miért csinál? [...] Hiszen csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt.*” E részek szerint az értékelés és az okok kutatása nem tartozik az emberi kompetencia körébe.

A Ranke-passzus korabeli kontextusáról annyit tudok mondani, hogy a XIX. század második felében magyar értelmezői Rankéban elsősorban olyan történetírót láttak, akinek munkáit egyrészt tárgyilagosság, másrészt az (erkölcsi) ítélkezés hiánya jellemzi.⁸ Lánczy Gyula idézi is Ranke ama szavait, amikkel a BESZTERCE OSTROMÁ-ban találkozunk: „*Ranke csaknem egyedül áll, midőn műveinek egyik helyén felkiált, hogy »énjét szeretné eloltani, csak hogy úgy láthassa a dolgokat, amint történtek.«*”⁹ Annak a feltétele tehát, hogy a történetíró úgy láthassa a dolgokat, amint történtek, az, hogy „*eloltsa énjét*”, mindazokat a meghatározottságokat (hiteket, elkötelezettségeket stb.), amelyekből az én összeáll. Mint említettem, a Mikszáth-regény bevezetés utáni első oldala éppen ezzel a problémával foglalkozik: az öreg cincár nem képes tárgyilagosan megítélni a görög–török háború eseményeit, csak énjének meghatározottságai szerint, s az elbeszélő ugyanezt állítja a „*történelemírásról*” is.

De vajon honnan nézi az eseményeket az a történetíró, aki eloltja énjét? Ranke a történelmi szemlélet legfontosabb elemének azt tartotta, hogy „*minden korszakra úgy kell tekinteni, mint ami önmagáért valóan értékes*”, mivel a korok értékét nem egymáshoz vagy a haladás gondolatához, hanem az Istenhez való viszonyuk adja. „*Isten előtt azonban az emberiség valamennyi nemzedéke mint egyenlő jogú jelenik meg, s a történésznek is ekképp kell tekintenie a dolgot.*”¹⁰ A történetírónak tehát arra kell törekednie, hogy minél inkább Isten szemével lássa a dolgokat, minél inkább Istenhez hasonlóan gondolkozzon.¹¹ Meglepő módon Karácsony Sándor éppen így jellemezte a Mikszáth-művek ideológiai nézőpontját: „*Embert láttál, hát azt írd meg, de Isten szemével láttad, hát így írd meg.*”¹² S nemcsak Karácsony, de a másik értelmező is, Zsigmond Ferenc, aki Mikszáth-tanulmánya középpontjába a relativizmus kérdését állította, e relativizmust összekapcsolta

egy olyan szerzői pozícióval, amely az örökkévalóság szemszögéből nézi világát: „...Mikszáth reflexióiban következetes rendszer van, s egységes világnézetet tükröznek, a fölényes szkeptícizmusnak egy érdekes változatát. Mikszáth a maga álláspontját olyan magas polcnak érzi, ahonnan sub specie aeternitatis lehet szemlélni az élet jelenségeit, s látni lehet, hogy abszolút igazságok nincsenek, csak előítéletek, vagyis illúziók, melyek folytonosan változnak, noha divatba jövetelük idején mindnyájan örök uralomra akarnak berendezkedni. A történelmi fejlődés fázisai a fanatizmus jegyében változtatják egymást, de aki a magasból nézi ezeket, látja, hogy egyik sem jobb az előbbinél, csak másforma; amit az egyik korszak helyesnek vagy szentnek tart, azt a másik (előbbi vagy későbbi) kineveti – és egyiknek sincs igaza, jobban mondván mindegyiknek igaza van.”¹³

Bár én egyáltalán nem tartom szerencsésnek, ha egy irodalomtörténész egységes világnézetet vagy rendszert vél fölfedezni egy író műveiben, mint Karácsony és Zsigmond is teszi, „istení” szemszög és relativizmus emez összekötését figyelemre méltónak gondolom. Zsigmondot különben irritálta ez a relativizmus, Karácsonyt nem. Zsigmondnál erős hatáskritikai beállítottság érvényesült: úgy vélte, Mikszáth fentebb idézett történelemfelfogása aláassa az olvasóban a történelmi hagyomány iránti tiszteletet. S valóban, könnyen elképzelhető például a BESZTERCE OSTROMÁ-nak olyan olvasója, aki nem azt állítja, hogy a regény elbeszélője történetíróként viselkedik, s rankei eszményeket emleget, hanem inkább azt, hogy parodizálja a történetírást. A nedeci várúr ténykedésében a (magyar) történelem bohózatként tér vissza, s nemcsak a fabula tekinthető parodikusnak, de az elbeszélés módja is a történelemtől szóló szövegek paródiája, például Pongrácz gróf ostromra induló csapatának leírása az eposzi seregszemlék nyelvét parodizálja. Akárcsak A GAVALLÉROK esetében, itt is azt lehet mondani, hogy pragmatikai kérdés, parodikusnak találja-e az olvasó az etnográfusi/történetírói viselkedést és nyelvhasználatot vagy sem.

A BESZTERCE OSTROMA érdekessége azonban nem egyszerűen abban áll, hogy az „egyidejű nem egyidejűség” a tárgya, hanem sokkal inkább abban, hogy ez a „különidejűség” itt *nyelvi természetűnek* mutatkozik. Az ifjú Behenczy úgy tud beilleszkedni a nedeci udvartartásba, hogy átveszi azt a nyelvet (és életformát), amit ott beszélnek. Amikor Pongrácz gróf csapatai élén Beszterce ellen vonul, a honvédpárancsnok, észlelve a kommunikációképtelenséget a nedeciek és a külvilág között, úgy oldja meg a kényes helyzetet, amely ha így nem, akkor bizonyára erőszakkal oldódna meg, hogy nyelvet vált: „Az okos beszédre nem hederített, hát szóljunk hozzá a saját nyelvén.” (A kiemelés Mikszáthtól.) A nyelv ez esetben szűkebben és tágabban is értendő, hiszen például a színészek által játszott besztercei hódoló küldöttség magatartása is nyelvnek tekinthető. Elgondolkodtató, hogy amikor e hódoló küldöttség megszólal, akkor különböző irodalmi művekből vett rontott idézeteket használ fel: talán értelmezhető ez úgy is, hogy e használatban az irodalom korábbi életformák nyelvi megőrzőjének bizonyul.

Hozok egy példát arra, hogy más Mikszáth-művekben is nyelvi természetűnek mutatkoznak a hitek és életformák. A SZENT PÉTER ESERNYŐJÉ-ben a glogovaiaknak magyarázatot kell találniuk arra, hogyan került vihar idején esernyő a gyermek fölé. Több falubeli is látott egy zsidóforma alakot, akiben Szent Pétert vélik felismerni: „Akármilyen legyek, ha nem úgy nézett ki, mint a templomi képek között a Szent Péter. Szakasztott olyan volt, csak éppen a kulcsok hiányoztak a kezéből” – mondja egyikük. Mivel a falubeliek valóságos alaknak tartják Szent Pétert, s valóságosságát a templomi képen látható férfival azonosítják, s a látott zsidóforma alak hasonlított a templomi képre, továbbá mivel tudják

és valóságosnak fogadják el, hogy Szent Péter sokat járt-kelt a földön annak idején, számukra ebből logikusan az következik, hogy az alak Szent Péter volt. Hogy mit fogadnak el *ténynek*, az hitük/tudásuk függvénye. De még ennél is fontosabb, hogy a tényt az szavatolja előttük leginkább, hogy beleilleszkedik egy nagyobb elbeszélésbe, amely a gondviselő Istenről szól. A templomi képek „elbeszélései”, Péter apostol térítőútjainak elbeszélése vagy az ezt átformáló népi mondák elbeszélései s végül mindezeket átfogó keretként a gondviselő Isten nagy elbeszélése az, amely szavatol egy tényt: hogy a látott alak Szent Péter volt. A regény elbeszélője hangsúlyozza, hogy Glogova civilizáción kívüli világ: „*Ötszáz esztendő kell ahhoz, hogy Glogova ott legyen, ahol a civilizált vonalba eső falvak vannak.*” A glogovaiak hite is az „*egyidejű nem egyidejűségre*” példa tehát, az esernyő odakerülésére adott magyarázatuk pedig e „*különidejűség*” nyelvi természetét világítja meg.

AZ EGY ÉJ AZ ARANY BOGÁRBAN elbeszélője biztosan kevésbé érdekes, mint például A GAVALLÉROK-é, azonban történetmondása és a jelenetezés technikája mindenképpen az. A történet ideje alatt és helyén fel van függesztve a történelmi idő, a frontvonalak közt van egy hely, az Arany Bogár, amely a privát idő tere, méghozzá olyannyira a magánszféráé, hogy pontosabb talán az erotika vagy a testi vágy idejének nevezni. Az is érdekes, hogy az elbeszélés története nyitott: a vágy nem teljesült be, s nem tudjuk, be fog-e később teljesülni. Más szemszögből nézve viszont a történet éppen hogy lezár: amint elhagyják az Arany Bogárt, a történelmi idő felfüggesztésének vége, hiszen mindkét főhős (az osztrák hercegnő és a magyar huszártiszt) folytatja tovább az útját, amit előző este abbahagyott. Bizonyára figyelmet lehetne fordítani arra, hogy az elbeszélő hogyan írja le a szereplőkben fellépő vágyat („*Olyan szép volt ez az asszony, hogy nem mert ránézni. Attól félt, felugrik, s mindenki szeme láttára beleharap abba a gödrös arcba. Valami démon ilyesmire nógatta*”). A főhősök jelleméről keveset tudhatunk meg, azt viszont többször is hangoztatja a szöveg, hogy nagyon szépek. Maguk a főhősök se tudnak ennél sokkal többet egymásról.

Ugyanakkor a figyelmes olvasó számára ennek az erotikus történetnek nem két, hanem négy szereplője van, s a huszártiszt és a hercegnő kalandja mellett, amelyet részletesen megismerhetünk, mozaikkockánként össze lehet rakni egy másik kalandot is, amelynek a huszártiszt, a szobalány és a Matykó nevű szolgáló a szereplője. Egyetemi szemináriumomon azt tapasztaltam, egyáltalán nem biztos, hogy az olvasó figyel ezekre a mozaikdarabokra. Bár az elbeszélés utolsó mondata arról is tudósít, hogy Matykó számára összeállt ez a kaland („*Matykó az ökleit szorongatta a zsebeiben, hanem az mindig volt*”), könnyen lehet, hogy az olvasók egy része nem állítja össze a mozaikdarabokat, s így nyilván egészen másként értelmezi a művet, mint az, aki összeállítja. Az erotikus történet szereplőinek négyeséből egyedül Matykó az, aki nem szép (ti. szánta). Amikor ökleit szorongatja a zsebeiben, az nemcsak arra hívhatja fel az olvasó figyelmét, hogy Matykó rájött, mért jött ki késve, csak „*hosszú, kínos percek*” után az álaszszonyság (valójában a huszártiszt) szobájából Zsuzska, a szobalány, hanem arra is, hogy míg mi (az olvasók) a főszálra figyeltünk, van egy szereplő, aki *más történetet olvasott*, mint mi, akit ugyanabban az esemény-sorban más érdekelt, mint minket: a saját vágya, a saját szerepe.

Engem azonban most egy jelenetelési technika érdekel, amelyet Mikszáth más műveiben is alkalmazott. Az elbeszélő elhagyja a cselekmény egyik helyszínét, s anélkül, hogy az időrendben ugrana, egy másik helyszín eseményét beszéli el, vagy még inkább ott beszélgeti a szereplőket, s utóbb, mikor az elbeszélő visszatér – megint csak az idő-

rend ugrása nélkül – az elhagyott első helyszínhez, ahol nem tudjuk, hogy időközben mi is történt pontosan, az olvasó azt veheti észre, hogy mintha az itt történetekre is céloznának azok az események és beszélgetések, amik párhuzamosan a másik helyszínen történtek, mintha éppen az itt történeteket (amelyeket legfeljebb sejtethet az olvasó vagy kikövetkeztethet) értelmeznék. Az EGY ÉJ-ben például az elbeszélő otthagyja Zsuzskát, amikor az leindul az (ál)asszonyosság számára borért, s legközelebb akkor tér vissza erre a helyszínre, amikor Matykó cseppetelésére „hosszú, kínos percek után” „lassú, óvatos nyikorgással” nyitva az (ál)asszonyosság szobája ajtaját, megjelenik Zsuzska. Hogy közben Zsuzskával mi történt, nem tudjuk, legfeljebb sejtéseink lehetnek róla. Közben az elbeszélői „kamera” Matykót követte a cselédszobába, ez a másik helyszín, ahol is a kocsisok „nagyban flörtölnek a lányokkal”, az egyik szolgáló Matykó Zsuzska utáni vágyakozására célozgat, Zsuzska anyja pedig így beszél a lányáról: „Ott éli világát az emeleten, ahol mészárosok, kereskedők, érdeemes fiatal emberek fordulnak meg. Oda van állítva felhúzott puskával – mert szép az ábrázatja, a termete – egy vadaskertbe. Ejthet magának kis vadat, nagy vadat, ha ügyeskedik.” Az elbeszélői kamera e szavak után tér vissza az előző helyszínre.

Ugyanezt a technikai megoldást megtaláljuk A FEKETE FOGAT című elbeszélésben is. Miután Kobolnyik Jánost lefogják egy tréfájáért Rédeky szolgabíró hajdúja, az elbeszélői szem Kobolnyikot csak a kancellária bejáratáig követi, s nem lép be a tárgyalásra, így nem tudjuk meg, mi történik benn, csak akkor veszi fel az elbeszélő újra ezt a szálát, amikor Kobolnyik halálsápadtan kilép a tárgyalás után, s megtudjuk, hogy halálra ítélte Rédeky. Az elbeszélő tehát nem a tárgyalásról tudósít, hanem egy vele egy időben zajló beszélgetésről, ami Kobolnyik Borka és Rédeky hajdúja közt zajlik. E tréfás beszélgetésben (amely mintha Kobolnyik János tréfájának a hangnemét folytatná) kiderül, hogy a hajdú lánya megcsalja az urát. A beszélgetés így folytatódik:

„– De hát minek engedi, bátyóka, az ilyen bűnt, ha tudja?

– Hja, fiam, sok dolog van a világon, ami ellen nem tehet az ember. Aztán csak azt gondolom, hogy minden asszony asszony. Bűnben fogantatik az ember.

– Jó, jó – felelt Borka –, de a bűnt, ahol ériük, kigyomláljuk, Isten úgy akarja, s ha a kend kertjében van a gizgaz, annál inkább a kend kötelessége.

– Úgy ám, gyerehecském, jól mondd, az Isten, ő valóban hatalmas, de ő odafent van, idelent a földön más hatalmasok vannak, és ha ezek akarják, ki szegülhetne ellen?”

Borka ezeket a szavakat úgy fejté meg, hogy a hajdú lányának szeretője egy földi hatalmas, a kormánybiztos gróf.

Ez a beszélgetésrészlet értelmezi az egy időben zajló eseményt, amiről nem értesülünk: a tárgyalást. Azaz Borka röviddel a hajdúval folytatott beszélgetése után szembeállít a hajdú érveléssel: egy helyzet ellen, ami az Isten szempontjából nézve bűn (Rédeky akasztásra ítéli egy tréfáért Borka apját), nem tehet semmit az ember, mert idelent a földi hatalmasok (Rédeky) akarata érvényesül.

A FEKETE FOGAT interpretálható úgy is, mint „értekezés”,¹⁴ amely arról szól, milyen legyen a bűnhöz való viszonyunk, Borka és a hajdú vitájában, mint láttuk, az előbbi azt állítja, hogy az Isten és az ember világa erkölcsi szempontból összefüggő, egynemű kell legyen, az utóbbi azt, hogy ugyan van Isten, de a földön nem az ő, hanem a földi hatalmasok akarata érvényesül, s az ember nem tehet mást, mint igazodik hozzájuk még akkor is, ha tudja, hogy ezzel ellentmond Isten akaratának. Mint tudjuk, A FEKETE FOGAT kétféle magyarázatot ad arra, hogyan tudta megmenteni Borka az apját. Az egyik a babonás magyarázat (ezt fogadja el az elbeszélésben szereplő közösség),

miszerint a kísérteties fekete fogaton hozta meg számára a kegyelmi iratot, a másik a racionális magyarázat (a hajdú verziója), miszerint a kormánybiztos épp kalandon volt a hajdú lányánál, ezt a hajdú megsúgta Borkának, így juthatott hozzá a kegyelmi irathoz Borka az akasztás előtt. Amikor Borka kitámolyog Rédekytől, úgy tudja, hogy az apja fel lesz akasztva, s elindul útjára, egyrészt leereszkedik a falura a köd, másrészt az elbeszélés hangnemet vált: innen több bekezdésen át a népmesék hangján beszél a történetmondó („*Ment, ment a lány...*”). Más Mikszáth-elbeszélésekben is találunk kétféle, transzcendens, illetve racionális magyarázatot egy-egy különös eseményre; Karácsony Sándor A FEKETE KAKAS-t hozta fel példaként, ám ott a két megoldásnak nincs külön nyelvi világa, ott csak eltérő hitekbe van beágyazódva a kétféle magyarázat. A FEKETE FOGAT esetében viszont a babonás/transzcendens magyarázatot a népmese nyelvén ismerjük meg, s ez elkülönül az elbeszélés nyelvtétől. E két megoldás engem most kizárólag Borka és a hajdú vitája szempontjából érdekel. A népmesei hang akkor kezdődik el, amikor úgy tűnik, emberi akarat nem tudja korrigálni azt az „*égbekiáltó*” döntést, amit Rédeky hozott. A babonás/mesei magyarázat szerint ezt a döntést az Isten felülbírálja. A racionális magyarázat szerint egyrészt a véletlen játszott szerepet abban, hogy korrigálni lehetett a döntést, másrészt az emberi szeretet: a hajdú számalma Borka és az apja iránt. A babonás/mesei magyarázat szerkezete olyan, mint Borka érveléséé a vitában: az Isten akarata érvényesül ideleln is, az ember erkölcsi világában. A racionális magyarázat szerkezete a hajdúéhoz hasonló: ideleln nem az Isten akarata érvényesül, hanem az emberi hatalmasoké. Emlékeztetek arra, hogy a vita során abban mindketten egyetértettek, hogy mi számít bűnnek (a hajdú lánya csálja a férjét). E konszenzus felől nézve a racionális magyarázat nemcsak azért nyugtalanító, mert a véletlenül múlt, hogy korrigálni lehetett egy bűnt, hanem azért is, mert e véletlen épp egy másik bűn következtében állt elő. Továbbá nyugtalanító a racionális magyarázat azért is, mert az emberi szeretet/jóság, amely lehetővé tette a bűn korrigálását, az elbeszélés szerint akkor képes csupán működésbe lépni, ha önmagát ismeri fel a másik emberben: a hajdú saját lányát látja Borkában („*Nekem is éppen ilyen lányom van...*”), azaz Borka apjában akár saját magára is ismerhet. Ráadásul e magyarázat szerint az, aki jót tesz (a hajdú), azonos azzal, aki eltűri a bűnt a saját kertjében.

Arra szerettem volna rámutatni a fenti „értekezésésként olvasással”, hogy amikor az olvasó A FEKETE FOGAT-ban e kétféle magyarázattal találkozik, azok erkölcsi értelemben nem semleges magyarázatok. Míg a babonás magyarázat kizárja az erkölcsi relativizmust, a racionális azzal jár együtt. Az előbbi magyarázat ugyanazon esetre vonatkozik, mint az utóbbi: Borka két óra alatt meghozta a szécsényi kormánybiztostól a kegyelmi iratot, holott Szécsény Szklabonyától négyórás oda-vissza járásra van jó lovakkal. Hogyan magyarázható meg ez? Mivel a falu közössége (beleértve Rédekyt is) osztja a fekete fogatra vonatkozó hiedelmeket, adott számukra egy magyarázati keret, amely lehetővé teszi, hogy összeállítsanak egy „elbeszélést”, amelybe beilleszthető a megismert eset. Rédeky azért hal szörnyet, mert ez a magyarázati keret, az összeállított elbeszélés („*Te a kísérteties fogaton mentél és jöttél...*”) erkölcsi tartalommal is rendelkezik: egyneműnek tételezi Isten és ember világát, a földön is igazságosított Istennel. Az elbeszélés utal is erre: amikor elkezdődik a népmesei hangú rész („*Ment, ment a lány...*”), azt olvashatjuk, hogy „*fönn az égbolton szaggatott felhők úsztak, mintha juhnyájak legelésnének, s egy óriás juhász lépegetne subában utánok*”. A népmese világában jelen van a gond-

viselő Isten. Mindazonáltal nem csak erkölcsi relativizmusról lehet beszélni A FEKETE FOGAT kapcsán, hiszen az is a szereplők hiteinek, magyarázati kereteinek, közösségleg összeálló „elbeszéléseinek” függvénye, hogy mit tekintenek ténynek, egyáltalán: mit érzékelnek. (Példa erre a jelenet, amikor nemcsak Rédeky látja meg az udvaron álló kísérteties fogatot az ablakon kipillantva, de a többi jelenlévő is. Ha az elbeszélő azt állítaná, hogy csak Rédeky látta, lélektani magyarázat adódna az olvasó számára, így a közösségi tudás körében kereshető a magyarázat.) Nemcsak az erkölcsi értékek számítanak relatívnak az elbeszélés világában, hanem a tények is.

Nyilván azért lehet „értekezésként olvasni” egyes Mikszáth-szövegeket, mert a példázat epikai ideáltípusába tartoznak (pontosabban a példázat adja domináns jellegüket). A példázat azon jellemzése, hogy mélyszerkezete mindig logikai következtetéshez hasonlít, s a beszédhelyzete mindig hatásközpontú,¹⁵ jó néhány Mikszáth-szövegre igaz. Egyként igaz például a pályakezdő AMI A LELKET MEGMÉRGEZI című népoktató elbeszélésre¹⁶ és A FEKETE FOGAT-ra, holott a kettő között nagy a különbség. E különbség Zsigmond megfogalmazásában a pályakezdő műről írva így hangzik: „Mikszáth ekkor még nem volt túl írói fejlődésében a didaxis művésziellen álláspontján... A novella befejező sorai a magától értetődő tanulságot még külön is levonják, s az olvasót figyelmeztetik a ponyvairodalom lélekmérgező voltára. A későbbi, igazi Mikszáth világnézetének legalapvetőbb jellemvonása éppen az ilyen kategorikus erkölcsi ítélkezésmód elleni következetes állásfoglalás lesz.”¹⁷ Kérdés persze, hogy ma, amikor az említett didaxis már elvesztette mind tárgyát, mind alanyát, olvashatjuk-e úgy didaktikusnak az elbeszélést, mint Zsigmond. Lehet, hogy egy mai (férfi vagy nő) olvasó arra figyel fel az AMI A LELKET MEGMÉRGEZI című szövegben, hogy a férfi főszereplő olyan olvasó, aki erősen olvasmányai hatása alá került, s nemcsak az ő élete jellemezhető olvasmányokkal, de egy másik (ezúttal nő) szereplő is, aki viszont a BIBLIÁ-t olvassa. Azaz lehetséges, hogy ma nem azt a didaxist olvassuk az elbeszélésből, amit még Zsigmond olvasott, hanem például az olvasás hatalma vagy az abba vetett hit érdekel bennünket az elbeszélés olvasásakor. Ettől függetlenül persze A FEKETE FOGAT bonyolultabb érvelésű „értekezés”, mint az AMI A LELKET MEGMÉRGEZI, s ez talán fontosabb, mint az, hogy egyben relativistább is.

Dolgozatomban igyekeztem elkerülni a Mikszáth-szakirodalom néhány nagy, visszatérő kérdésfeltevését, például a romantika/realizmus, illetve az anekdota/anekdotikus próza kérdését, mivel ezeket ma terméketlennek, kimerültnek látom. Nem biztos, hogy az előbbi kérdésről ma érdekesebb fejtegetést tudunk írni, mint Asbóth János 1881-ben.¹⁸ A Mikszáth-próza anekdotikusságát pedig már Schöppflin Aladár is mint közhelyet emlegette.¹⁹ Nem könnyű megmondani, miért érzünk bizonyos kérdésfeltevéseket terméketleneknek, másokat pedig termékenyeknek egy-egy adott pillanatban. E tanulmány mindenesetre más utat próbált választani: a szerkezeti megoldásokra (perszonális elbeszélő alkalmazása; beszédformák utánzása/paródiája az elbeszélő szövegében; az egyidejű értelmező jelenet funkciója; az „értekezésként olvasás” feltételei stb.) vonatkozó kérdést igyekezett összekötni a Mikszáth-irodalom egy mára elhagyott (mert a modernista Mikszáth-olvasatok számára érthetetlen) szálával, amely a relativizmust látta a Mikszáth-szövegek legfontosabb problémájának. Bár nem osztom elődeim meggyőződését, hogy egy-egy írói életmű mögött fel lehet fedezni valamilyen egységes szemléletet vagy filozófiai álláspontot (más esetben: egységes stílust, alkatot stb.), sőt ezt még egy-egy szöveg esetében is kérdésesnek gondolom, mégis ezt a szálát vélem a Mikszáth-irodalom leginspirálóbb kérdésfeltevésének.

Jegyzetek

1. Szegedy-Maszák Mihály: AZ IRODALOM TÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI VIZSGÁLATA. In: Sz. M. M.: „MINTA A SZÖNYEGEN”. A MŰÉRTELMEZÉS ESÉLYEI. Balassi, 1995. 20–21.
2. Zsigmond Ferenc: MIKSZÁTH ÍRÓI EGYÉNISÉGE MINT KORTÖRTÉNELMI DOKUMENTUM. Debrecen, 1923. 34.; Karácsony Sándor: A CINIKUS MIKSZÁTH. 1944. Újabb kiadása: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1990/3–4. 212–318.
3. Rónay György: A REGÉNY ÉS AZ ÉLET. Magvető, 1985. 220–223.
4. Fábri Anna: BESZÉLŐ RUHÁK. AZ ÖLTÖZET SZEREPE MIKSZÁTH KÁLMÁN MŰVEIBEN. *Holmi*, 1992/7. 984–988.
5. Nacsády József: AZ IRODALMI NÉPIESSÉG 1867 UTÁNI PROBLÉMÁIHOZ. *Irodalomtörténet*, 1961/4. 403.
6. Hermann Bausinger egy Riehl-idézet magyarázatán keresztül elemzi, milyen feltételrendszer határozta meg a XIX. század második felének néprajzát: „*Kialakul egy feltételrendszer, szinte lejtő a pozitivisták gyűjtés és regisztrálás, valamint a nemzeti ideológia között.*” Hermann Bausinger: „PÁRHUZAMOS KÜLÖNÍDEJŰSÉGEK”. A NÉPRAJZTÓL AZ EMPIRIKUS KULTÚRATUDOMÁNYIG. *Ethnográfia*, 1989/1–4. 24–36. A magyar néprajz e korszakbeli pozíciójáról, amely némileg különbözött a Bausinger által leírt helyzettől: Hofer Tamás: A NÉPI KULTÚRA JELENTÉSVÁLTOZÁSAI A SZÁZADFORDULÓN. Valóság, 1988/12.
7. „*Általában Macaulay és Carlyle az én tanítómestereim az előadás mesterségében. Elbeszélni nem regényíróktól tanultam, hanem a két történetírótól és a magyar paraszttól.*” Mikszáth Kálmán: LEGKEDVESEBB KÖNYVEIM. In: MIKSZÁTH KÁLMÁN ARS POETICAJA. [Így!] Szépirodalmi, 1960. 277.
8. Vasvári Pál szerint Ranke azt akarja, hogy a történetíró szenvedélytelen legyen, és ne ítéljen semmi tény felett (Vasvárit idézi: R. Várkonyi Ágnes: A POZITIVISTA TÖRTÉNETSZEMLELET A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN. Akadémiai, 1973. II. 218.). Csengery kiemeli, hogy Ranke az egyetlen német történetíró, aki művészi szinten műveli a történetírást, ugyanakkor a művészi történetírás (és Ranke) árnyoldalaként említi, hogy felmerül vele kapcsolatban a kérdés: a tárgyilagosság egyben nem az erkölcsi meggyőződés hiánya, erkölcsi közömbösség-e? (Csengery Antal: TÖRTÉNETÍRÓK ÉS TÖRTÉNETÍRÁS. Bp., 1888. 24–46., különösen: 43.) Marczali Ranke nagy érdemének érezhetően művei objektivitását, tárgyilagosságát tartja, s hogy tartózkodott a jelentől befolyásolt állásfoglalásoktól. (Marczali Henrik: RANKE LEOPOLD. [1896.] In: M. H.: VILÁGTÖRTÉNELEM – MAGYAR TÖRTÉNELEM. Gondolat, 1982. 470–491., különösen: 481.)
9. Lánczy Gyula: A TÖRTÉNELMI MÓDSZERRŐL. (1885.) In: L. Gy.: TÖRTÉNELMI KOR- ÉS JELLEMRAJZOK. Bp., 1890. 28. Lánczy szerint Ranke az objektivitás ezen eszményével csaknem egyedül áll az utóbbi fél évszázadban, melynek történetírását a fejlődés eszméje uralta. Lánczy főként Humboldtra és Droysenre támaszkodó pozitivismusellenes érvelése eszmétörténeti szempontból figyelemre méltó.
10. Leopold von Ranke: AZ ÚJABB KORI TÖRTÉNELEM SZAKASZAIRÓL. (Részletek.) In: ÉSZ, ÉLET, EGZISZTENCIA. IV. TÖRTÉNETFILOZÓFIA. 1. Szeged, 1994. 43–48. Csejtei Dezső fordítása.
11. A történetírás teológiai értelméről Rankénál: Hans-Georg Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Gondolat, 1984. 157.
12. Karácsony, 1990. 223., ugyanerről: 224–225.
13. Zsigmond, 1923. 23.
14. Karácsony írja, hogy „*a Mikszáth-próza értekező próza...*”, i. m. 1990. 238.
15. A példázat epikai ideáltípusáról: Szegedy-Maszák Mihály: AZ IRODALMI MŰ ALAKTANI HATÁSELMÉLETÉRŐL. In: Sz. M. M., i. m. 61–62.
16. A fiatakkori Mikszáth-művekről lásd: Rónay György: A PÁLYAKEZDŐ MIKSZÁTH. *Új Írás*, 1978/11.
17. Idézi: Mikszáth Kálmán ÖSSZES MŰVEI. REGÉNYEK ÉS NAGYOBB ELBESZÉLÉSEK. I. Bp., 1958. 262. (Kritikai kiadás.)
18. Asbóth János: MIKSZÁTH. In: A. J.: JELLEMRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK KORUNK TÖRTÉNETÉHEZ. Bp., 1892. 267–274.
19. Schöpflin Aladár: MIKSZÁTH KÁLMÁN. Franklin, é. n. 24. Schöpfliné a legjobban megírt tanulmány a Mikszáth-irodalomban, bár ezt a szempontot mint az irodalomtörténetírás ismervét mostanában nem szokás nagy figyelemre méltatni. – Az anekdota/anekdotikus próza újabb, alaktani jellegű leírása: Dobos István: ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995., különösen: 41–48.